

વહેલી સવારે નીંદર ઊડી ગઈ. ઘટ્ટ શાંતિમાં છિદ્રો પાડી ધીમે ધીમે આછા અવાજો ખંડમાં ઝમે છે. ઘરની પાછળ નાનો સરખો બગીચો છે અને એની પેલે પાર મુંબઈ શહેરની ધોરી નસ જેવો રસ્તો છે. પણ હજી દિવસની તેજ રફતાર શરૂ નથી થઈ ત્યાં આ અવાજો ક્યાંથી ?

રજાઈની હૂંફ છોડી ઊઠી જાઉં છું અને બારી ખોલી ડોકિયું કરું છું. ઠંડો પવન મને આશ્લેષમાં લે છે અને હું કંપી ઊઠું છું. જોઉં છું તો બગીચામાં કાળી માટીના ઢગલા છે અને છ-સાત મજૂરબહેનો માટીના ટોપલા ભરી બગીચામાં ચોતરફ પાથરે છે. એક વૃક્ષની નીચી ડાળે સાડલો બાંધી બે ઊંચકા જેવું બાંધી નાનાં બાળ સુવડાવ્યાં છે. આવતાં-જતાં સૌ હિંચોળતા જાય છે. બાંકડા પર થેલી-ડબ્બાઓ મૂક્યાં છે, એમાં ખાવાનું હશે. ઘડીમાં બહેનોએ અહીં સંસાર રચી દીધો છે. સંસાર તો સ્ત્રીને ગળથૂથીમાં. મુંબઈ જેવા શહેરમાં, દૂર દૂરનાં પરાંની, ગરીબ વસ્તીની ઝૂંપડપટ્ટીમાં વસતી આ સ્ત્રીઓ અડધી રાત્રે ઊઠી, રસોઈ, ઘરકામ કરી પછી મજૂરીએ નીકળી પડતી હશે. ક્યારે ફરી ઘરે પહોંચતી હશે ?

ધીરે ધીરે હલકો ઉજાસ ફેલાવા લાગ્યો હતો. એક બાળક રડી ઊઠ્યું. મા માટીની ટોપલી ફેંકતી દોડતી આવી પૂગી. એના જીર્ણશીર્ણ સાડલામાં એણે બાળકને હેતથી છાતીએ વળગાડ્યું. પક્ષીઓનું મીઠું વૃંદગાન શરૂ થઈ ગયું હતું. શાંત, નિર્જન બગીચામાં સંતાનને અમી ઘૂંટણ ભરાવતી માનું સુભગ દશ્ય હું જોઈ રહી.

હવે ઊંઘ કેવી ? મસાલા ચા બનાવી. આજે રોજની જેમ તરત લખવા બેસવાનું મન ન થયું. વિચારતી હતી કેટકેટલી શ્રવણની જેમ ઘર અને બહારની કાવડ ઊંચકતી હતી ! રાજકીય ઇતિહાસ તો રચે છે પુરુષો. પણ દેશનાં બહુમૂલ્ય સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસમાં સ્ત્રીઓનાં યોગદાનની કેટલીયે વાતો વણકંપી રહી જાય છે !

પુસ્તકોનાં કબાટમાંથી એમ જ, હાથે ચડ્યું પુસ્તક ખેંચી કાઢ્યું. અરે આ તો ‘તેજોમયી !’ દાયકા પહેલાં હોંશથી ખરીદેલું, ‘વાંચીને એના વિશે લખીશ’, કહી કબાટમાં મુકાઈ ગયેલું. બીજા પુસ્તકોમાં પાછળ હડસેલાઈ ગયેલું, આજે સ્વયં જ પ્રગટ થઈ ગયું.

‘સ્પેરો’ (Sparrow) વિશે બધાંને કદાચ ખબર નહીં હોય, માની પહેલાં એની વાત.

ચકી લાવી ચોખાનો દાણો વાર્તા સાંભળીને તો મોટાં થયાં. સ્પેરો એ જ પેલી ચકલીબાઈ. ‘સ્પેરો’ પક્ષી જેટલું જ નાનું છે અને પંખીની જેમ ચણ શોધે છે – તવારીખની તિરાડોમાં ભરાઈ પડેલાં સ્ત્રીઓનાં જીવન, ઇતિહાસ અને ભાષા, અનુભવો, ગીતો, ભીંતચિત્રો, રેખાંકનો બધું, શ્રાવ્યદ્રવ્ય સામગ્રી એકઠી કરે. ઘણું ઘણું કામ કરે. એ વિગતે લખીએ તો આ ટચૂકડો પત્ર ખૂબ નાનો પડે.

‘તેજોમયી’ ‘સ્પેરો’નું પ્રકાશન. અત્યંત સુઘડ અને દેખાવડું પ્રકાશન. કેમ ન હોય ? સંપાદક છે ખંતીલા અને કલા અને શબ્દની સૂઝબૂઝવાળા, વિનોદ મેઘાણી. એવા જ દષ્ટિવંત ‘સ્પેરો’નાં ટ્રસ્ટીઓ ડૉ. સી. એસ. લક્ષ્મી, ડૉ. દિવ્યા પાંડે, ડૉ. રોશન શહાની, ડૉ. મૈત્રીચી રાજ અને નીરાબહેન પણ ઘણો સમય સંકળાયેલાં હતાં.

હંમેશાં વાણીમાં સચવાયેલો ઇતિહાસ, જળમાં લખેલા નામની જેમ વહી જાય છે કાળની મહાનદમાં. બહુ અઘરું કામ છે તેને સારવી લઈ સાચવવાનું, સંગ્રહિત કરવાનું, એક નવો ઇતિહાસ લખવાનું. ટાંચાં સાધનો, મુંબઈ જેવા શહેરમાં જગ્યાના કોહીનૂર હીરા જેવા ભાવ, પણ અત્યંત સમર્પિત કાર્યકરો, નહીં જેવા વળતરમાં, અત્યંત મૂલ્યવાન દસ્તાવેજીકરણનું કામ કરી રહ્યા છે.

‘તેજોમયી’ અત્યંત રસપ્રદ પુસ્તક છે, વાંચવા જેવું, વસાવવા જેવું. વાણીમાં સચવાયેલા ઇતિહાસને અંકે કરવા સ્પેરોએ કાર્યશિબિરો કરી, અને અત્યાર સુધી ગૂંચળાવી દેવાયેલા અને વિચારસૂષ્ટિને સીમાડે ફંગોળી દેવામાં આવેલા અનુભવોને વાચા મળી. સ્પેરો કેટલીક મહિલાઓને નાનાં નાનાં પ્રેક્ષકગણો સમક્ષ નિમંત્રે છે અને જેની અનુભૂતિ અણપ્રીછી જ રહી ગઈ છે એનાં મનને દલદલ ખોલે છે.

‘તેજોમયી’માં છ મહિલાઓએ એમનાં હૃદયનાં દ્વાર ખોલ્યાં છે. સામે પૂરે તરીને, હિંમતની – ખમીરની અદ્ભુત આ કહાણીઓ છે. ના, માથે બહુ વીત્યા પછીયે આ રોદણાં રડવાની કથા નથી.

કોમી રમખાણોની સ્મૃતિઓ જેને હેયે શિલાલેખની જેમ જડાઈ ગઈ છે તે “કકળતાં હેયા”માં હરબંસકૌર અને ભક્તિકૌરની કથા આપણું હૈયું હચમચાવે તેવી છે. વાંચીને હું અસ્વસ્થ થઈ જાઉં છું. ચા ઠંડી થઈ ગઈ છે અને હું ફરી બારીએ ઊભી રહીને મજૂરબહેનોને સતત કામ કરતી જોયા કરું છું. હરબંસકૌરનો ફોટામાં જોયેલો ચહેરો નજર સામેથી ખસતો નથી.

ભાગલા વખતે નિરાશ્રિત મા-બાપ ભારત આવી દિલ્હીની ફૂટપાથ પર વસે છે. દિલ્હીના અત્યંત ગરીબ વિસ્તારમાં માંડ એક ઝૂંપડું બાંધી ભાઈઓ બાળકોના વિસ્તારનું સુથારી પરચુરણ કામથી માંડ પૂરું કરે છે. કેટલાંય વર્ષે એક નાનો પ્લોટ ખરીદી એક નાનું ઘર બાંધે છે. પોતાનું ઘર. જે વસાવેલું, રાચરચીલા સાથે તે તો પાકિસ્તાનમાં આગમાં ભસ્મ થઈ ગયું છે.

થયું, હાશ, ઘણાં વર્ષે માંડ કાંઈક જીવન થાળે પડતું હતું. હરબંસ માંડ નવમા ધોરણ સુધી ભણી શકી. પેટ પૂરવાનાં ફાંફા હોય ત્યાં ભણવું તે તો લક્ઝરી કહેવાય.

૧૯૮૪માં હરબંસનાં લગ્ન કરતાં કરતાં સાસુ પાસે મૂકેલી ભણવાની વાત તો હસવામાં જ ઊડી ગઈ.

ભાગલાની અગ્નિજ્વાળાઓમાંથી દાઝતાં, ભાગતાં માંડ બચીને ભારત આવ્યા હતા. ૧૯૪૭થી શરૂ થયેલી અગ્નિપથની સફર હજી ખતમ નહોતી થઈ. ઇન્દિરા ગાંધીની હત્યા પછી દિલ્હીમાં જે ભયાનક રમખાણો થયાં એમાં હરબંસકૌર અને એવા જ બીજા

પરિવારોએ જીવતે જીવ નર્કની યાતના ભોગવી.

સાદી, સરળ બાનીમાં, ડૂસકાં ભર્યા વિના એ યાતના, નરમેઘનું જે કમકમાટીભર્યું વર્ણન છે તે ભલભલા, ખમતીધર, યુદ્ધમોરચે હત્યાકાંડ જોઈ ચૂકેલાઓની છાતી પણ ભાંગી નાંખે. રમખાણોમાં હરબંસકૌરનું ઘર તો બાળી નાખ્યું, ઘરવખરીમાં એક લૂગડું ન બચ્યું પણ અગાસીમાં રોજ ટોળેટોળાં ખૂનખાર લોકનાં ધસી આવે : મદો કો કહાં છૂપાયા હે ? સરદારો કો નિકાલો.

એક જ દિવસમાં બાર બાર સ્વજનોની કૂર રીતે હત્યા થઈ, જીવતા બાળ્યા. ત્યારે હરબંસ ગર્ભવતી હતી. સૌએ ગર્ભપાત કરાવવા જબરજસ્તી કરી. એવી પરિસ્થિતિમાંય હરબંસ અડગ રહી : મારા સંતાનને જન્મ આપીશ.

તેર તેર વર્ષો પછી કોર્ટમાં ખટલો ચાલ્યો ત્યારે વકીલોએ વાહિયાત પ્રશ્નો પૂછ્યા હતા : તમારા સ્વજનોની હત્યા કરનારા એ હત્યારાનાં પેન્ટ અને શર્ટનો રંગ કેવો હતો ? હત્યા વખતે ચોક્કસ સમય શું હતો ? બરાબર કેટલા વાગ્યા હતા ?

આપણી ન્યાયપદ્ધતિ પર હસવું કે રડવું ?

હજી હરબંસની અગ્નિપરીક્ષા પૂરી નહોતી થઈ. સીતા તો સદ્ભાગી હતી એણે પળે પળે અગ્નિપ્રવેશ નહોતો કરવાનો. હરબંસને જ્યારે સરકાર તરફથી (સ્વજનો – પતિ ગુમાવ્યાની રૂપિયામાં ચુકવણીનું વળતર) એક નાનું ઘર અને વીસ હજાર રૂપિયા મળ્યાં હતાં. સાસરિયાં આવી પૂગ્યાં, ને હત્યાકાંડ વખતે ને પછી હરબંસની કશી જ મદદ નહોતી કરી તેમણે હરબંસને ઘર બહાર ફંગોળી – દીકરો અમારો હતો, આ ઘર ને પૈસા અમારાં છે. હરબંસને બેભાન થઈ ત્યાં સુધી ફટકારી. સગભાં હરબંસને પાડોશીઓએ કચવાતા મને મદદ કરી.

હરબંસ તોફાને ચડેલા દરિયામાં અડગ રહેલા ખડકની જેમ ઊભી રહી. નિશ્ચલ, મજબૂત ઢાલ બની દીકરીનું રક્ષણ કર્યું, ઉછેરી, ભણાવી. સલામ હરબંસ.

આવી છ માનુનીઓની જીવનકથની છે, તેમાં સ્વાતંત્ર્યસૈનિક છે, કવયિત્રી જમીલા નિશાત છે, તો સુખી ઘરનાં ગૃહિણી, કલ્પના દવે પણ છે જેમણે હત્યાકાંડોમાંય જાનમાલની ખેવના વિના અનેકોને મદદ પહોંચાડી છે.

આ મહિલાઓ સાથેની કાર્યશિબિરમાં સ્પેરો મુંબઈની જુદી જુદી કોલેજનાં વિદ્યાર્થીઓને આમંત્રે છે, યુવાનો પાઠ્યપુસ્તકોની બહારના મૌખિક ઇતિહાસને જાણે અને જીવનનો એક અલગ ચહેરો જુએ.

પ્રકાશનપ્રવૃત્તિનો જાણે જુવાળ આવ્યો છે. સારાં-નબળાં પુસ્તકો ઘણાં પ્રગટ થાય છે. લોકાર્પણ સમારંભોય દબદબાભેર યોજાય છે. સાથે સાથે અખબારોમાં પુસ્તકનો રિવ્યૂ – નોંધની જગ્યા સંકોચાતી જાય છે. ત્યારે પુસ્તકોના ઢગલામાં ગૂંચળાતું પુસ્તક શોધી કાઢી તેને ફરી પ્રગટ કરી, લોકાર્પણ કરવું એ તર્પણ છે.

[‘નેજોમચી’ : પ્રકાશક : ‘સ્પેરો’, વિતરક : આર. આર. શેઠની કં., જૂન ૨૦૦૧, ઉપહાર કિંમત :

રૂ. ૧૫૦/-]